

3. Az objektum készítőire emlékeztetnek: *Gazdák hídja*, *Parasztok hídja*, *Római út* (a rómaiak idejéből maradt meg a kikövezett út; esőzések idején, amikor kiázik a föld, látszanak az ősi kövek).

4. Valós vagy kitalált eseményre emlékeztetnek a nevek: *Akasztfő-domb* (a betyárokat itt akasztották föl), *Karádi-kunyhó* (Karády Katalin itt töltött néhány napot), *Kossuth-fa* (a néphagyomány szerint Kossuth katonái ide kötötték meg lovaikat), *Követválasztási tér*, *Peres* (a település határán levő terület, amelyért a községek perelték egymást).

5. Régi, kihalt településre emlékeztetnek: *Babád*, *Besnyő (-puszta)*, *Cibak (-puszta)*, *Esső(-puszta)*, *Mántelek(pusztá)* a mai Dabas területén (a XVI. században a török támadások következtében kipusztult települések), *Ivacs* Veresegyház területén (a tájárási idején pusztult ki).

6. Tréfásan, gúnyosan emlékeztetők: *Hatcsöcsű csárda* (három itt dolgozó nőre emlékeztetett), *Gyula néni* (egy Gyula keresztnévű kocsmáros és felesége emlékére utal), *Öreglányok* (két idős nőtestvérre emlékeztet).

Az ilyen rövidre szabott jelentéstani vizsgálat is megmutatta, hogy igen színes a névanyag. Tüzetesebb, alaktanra is kiterő elemzéssel még több összefüggés tárható föl. Bizonyára a teljes megyei anyag (179 település) összegyűjtése után a most leírt jellemzők változhatnak, s akkor kaphatunk majd reális képet a megye földrajzi neveinek típusairól, rendszeréről.

CS. NAGY LAJOS

A helységnevek differenciálódásáról (al-fel, alsó-felső előtagokkal)

A mai Heves megyei helységneveink között négy ilyen név van: Aldebrő, Feldebrő, Felnémet, Felsőtárkány, de a történeti névanyagban nagyobb a számuk. A differenciálódás módjáról és kiváltó okairól (INCZEFI, Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Bp., 1970. 65) *Al-* és *Feldebrő* esetében a következőt mondhatjuk. 1219 óta ismerjük a *Debrev* településnevet (FNESz.). 1743-ban báró Grassalkovich Antal telepítési szerződést adott ki az idetelepülni szándékozó németeknek. E szerződésben elrendelte, hogy a leendő új települést *Al-Döbrö*-nek kell nevezni, Debrőt pedig *Feldebrő*-nek (SOÓS IMRE, Heves megye községei 1867-ig. Eger, 1975. 73). Tehát a differenciálódás módja itt annak a nyelvi eszköznek a felhasználása, amely térbeli viszonyítást fejez ki (fel: észak, al: dél), jelzi a vízfolyás irányát is, és amely nemcsak elkülönít, hanem az alapelemmel együtt az összetartozást is jelöli. A kiváltó ok az alábbi: Debrő határában létesült egy új település, azt meg kellett nevezni, hiszen pl. a jogbiztosítás másképp vonatkozott az új telepésekre, mint a régi debrőiekre. Ez az új név a rendszertelen hivatalos névadás korában (–1898.) keletkezett, és egyedi megszemléltetésnek tekinthető (MEZŐ ANDRÁS, A hivatalos községnevéadás vizsgálata. Nyíregyháza, 1972. 263).

Érdeemes megfigyelni azt is, hogy a mai népnyelv hogyan nevezi e két települést. *Feldebrő* népi neve: *Dēbrő* : *Fēldēbrő*: *Aldebrő-é*: *Dēbrő* : *Aldēbrő*. Tehát 1743

óta is őrzi a népnyelv az eredeti *Debrő* alakot (PELLE BÉLÁNÉ, Heves megye földrajzi nevei II. A füzesabonyi járás Bp., 1975. 15, 24).

Mai településneveink között, az ún. egri völgyben (amely az egri püspökségé volt, feltehetően Szent István adományából) két *Tárkány* alapelemű helynév van: a völgy elején, északi részén áll *Felsőtárkány*, a végén, déli részén *Mezőtárkány*. A FNESZ. szócikkében az alábbiakat olvashatjuk: *Felsőtárkány*... 1261–71: *Feltarkan*... A *Felső*-, R. *Fel*- előtag a Mezőtárkánytól való megkülönböztetésre szolgál. — *Mezőtárkány*... 1279; *Tharkan*... és 1261/71: *Oltarkan*. Tehát akkor a 13. sz.-ban megvan a térbeli viszonyítást kifejező (*al*-, *fel*-) differenciáló elem? Igen. De kérdőjeles az adat! Tehát ennek utána kell nézni.

Az 1261/71-es birtokos és határmegállapító oklevélben (Sztp.KritJ 2/1, 120), amely felsorolja az egri püspökség birtokait, ez áll: *Feltarkan*, *Oltarkan*, *Felnempti*, civitas *Agriensis*, és ez a névkörnyezet eldönti, hogy az egri völgy északi részén nemcsak *Fel*-, hanem *Oltarkan* is van. Tehát e korrelációs, itt a közeli térbeli viszonyító elemmel való névalkotás (*al*-, *fel*-) az egri völgy északi részén levő Tárkány differenciálódását jelöli. Ezt nevezzük belső differenciációnak (INCZEFI i. m. 67). A fentiek alapján meg kell állapítani, hogy ekkor még a *Fel*- előtag nemcsak a déli részen levő Tárkánytól (Mezőtárkány) való megkülönböztetést, a külső differenciációt szolgálta, hanem elsősorban a belső differenciáció eszköze, és az 1261/71: *Oltarkan* adat nem Mezőtárkányra vonatkozik, tehát a Felsőtárkány szócikkbe való.

Kövessük tovább a két Tárkány (ma Felső- és Mezőtárkány) neveinek változását — témánknak megfelelően a *fel*-, *al*- előtagúakat. Először Felsőtárkányt vizsgáljuk.

A 14. sz.-ban a pápai tizedjegyzék — 1332–37. — *Thargan* néven említi. Soós Imre szerint pedig két falurész van, s ezek neve: *Alsó*- és *Felsőtárkány* (SOÓS i. m. 208). Ha ez a névalak igaz, akkor a 13. sz.-i differenciáló elem hangteste hozzátoldással gyarapodott, hosszabb lett (INCZEFI i. m. 64). Funkcióját tekintve mind a 13. sz.-i rövidebb, mind e mostani hosszabb jelöli a térbeli viszonyban a közelséget, az összetartozást — az elkülönülés ellenére.

A 15. sz.-ban ilyen névalakkal találkozunk: *Tharckaen* (1444), *Tharkan* (1452), *Felsewtharkan* (1457), *Felsetharkan* (1493 és 1494) — a karthauzi kolostorral —, s e nevek közt nincs Alsótárkány (CSÁNKI I, 180). Talán megnőtt Felsőtárkány jelentősége? Igen. Soós Imre levéltáros-történész könyvéből megtudjuk, hogy Rozgonyi Péter egri püspök 1436-ban visszaveszi Felsőtárkányt a karthauziaktól. A Bakócz-kódex szerint pedig püspöki díszkert, pisztrángos tó, majorház meg püspöki kúria létesült itt.

Mi van Alsótárkánnyal? Megvan, mert a Szent János-könyv 1487. évi urbárium szerint az itteni jobbágyság fizetik a földesúri szolgáltatásokat (SOÓS i. m. 208).

A 16. sz. elején (1526) elpusztult Felsőtárkány falu, felégették a törökök. Ez a Felsőtárkány nem népesül be többé. 1552-ben megsemmisül az eddig hozzátartozott karthauzi kolostor is. Lakatlan pusztá lett tehát a virágzó Felsőtárkányból. Alsótárkányt csak 1552-ben égették fel a törökök, de már 25 év után (1577) ismét népes falu.

A 17. sz. végén, a törökök kiverése után a népes Alsótárkány lakói a volt Felsőtárkány határát is használják, amely már több mint 160 éve pusztá. Ezután névcsere történt: Alsótárkányt kezdték Felsőtárkánynak nevezni (SOÓS i. m. 209).

A kérdés az, hogy miért történt névcseré? Miért nem volt jó az eddig használt Alsótárkány? Miért nem lett Tárkány a település neve? Csak úgy tudunk valamiféle választ adni, ha áttekintjük a mai Mezőtárkány nevének alakulását is.

A FNEZS.-ben levő szócikkben az első adat évszáma 1279: *Tharkan*. Kovács Béla történész-levéltáros kutatása alapján a név első előfordulásának adatát (1279) átírhatjuk 1273-ra (HML. Mohács előtti gyűjtemény 634. sz.). A 13. sz.-i *Tharkan* névalak a 14. sz.-ban már differenciálódott, a szükségnek, a valóságnak megfelelően. A differenciáló elemek sokféleségét állapíthatjuk meg: 1323–29 között *Eghazastarkaan* és *Oltarkan*, 1358-ban már *Oltarkan*-nak névváltozata is van: *Kapulnastarkaan*. *Eghazastarkaan* egy részét *Terpezeegh*-nek nevezik 1380-ban (CSÁNKI I, 55). Ha jó Soós Imre adata, akkor 1353-ban már megjelenik – Csánkinál csak 1423-ban – a *Mezewtharkan* névalak. Ez utóbbinál találjuk a következő adatot is: 1481 *Kezeptarkaan*, amely Törpeszeg névváltozata. (Ide tartozik még a Bodák birtoka, Bodótelke.) Tehát a 14. és 15. században újabb és újabb differenciálódás megy végbe az egi völgyet záró birtok nevében, azaz kiegészül az 1273-as *Tharkan* név a fenti differenciáló elemekkel. Az elemek jelölik a birtokost (egyház, Törpe, kápolna), az al- és közép helyzetviszonyítást (Al- és Középtárkány), a vidék földrajzi jellegét (síkságon fekszik; mező), egyedi sajátosságát. Tudjuk, hogy a név megszilárdulása hosszú folyamat. Ezt segíti e században két tény. Amíg a 13. sz.-ban a káptalan két tagjának van birtoka itt, addig a 15. sz. végére csaknem teljesen a káptalan tulajdona lett e helység. Nagyon fontos a másik tény, hogy a káptalan jóvoltából 1423-ban mezővárosi rangot kap a település azzal, és csak azzal, hogy Lőrinc napján országos vásárt rendezhet (SOÓS i. m. 368). Tehát a birtokosokra utaló előtagokra már nincs szükség, és megkezdődik a név megkülönböztető elemeinek kihalása. A *Mező* előtag általánosabb használatát erősíti a földrajzi jelleg, és a vásártartás joga.

A 16. sz.-ban, 1552-ben a törökök elpusztították ezt a többnevű falut vagy falukat. De már 1563-ban *Mező-Középtárkány* népes, *Mező-Alsótárkány* pedig pusztá (SOÓS i. m. 368). Tehát mintegy 120, 130, esetleg 200 év múltán a korábbi valóságot tükröző sokféle differenciáló elem kihalóban van, vagy már kihalt. Ez a 16. sz.-i újabb előtag: *Mező* – már igazában nem differenciál, hanem az egységes névszemléletet erősíti. De úgy látszik, hogy még jelentős funkciója van a helyzetviszonyításnak, a térbeliség hangsúlyozásának (Alsó–Közép). És most sincs, eddig se volt *fel*–*felső* differenciáló eleme az egi völgy déli végén levő Tárkánynak. Ez bizonyára nem véletlen. Valószínű, hogy ezt a szerepet betöltötte annak idején az Egyháztárkány név előtagja, azaz ehhez viszonyítva volt Alsó, majd Közép-tárkány.

A 17. sz. közepén török földesura van a helységnek, s hol lakott hely, hol nem. A 18. sz.-ban (1701-től) lakott hely, állandóan gyarapszik, és a neve leginkább: *Mező-tárkány*. A községi pecséten 1770 körül ez áll: *Mező Tarkan*.

Tehát eljutottunk a 18. sz.-ba, amikor már a több kis településből egy lett, és elég volt egy névvel megnevezni őket: az egi völgy északi Tárkányát, másképp Alsótárkányt *Felsőtárkány*-nak, a délit *Mezőtárkány*-nak. Azt is megfigyelhettük, hogy a *felső*- előtag mindig csak egy helyet jelölt, az északi részen levőt, de az *alsó*-előtag megvolt mind a két irányban (*Al*- *Alsótárkány*). Ezért kellett a névcseré! Tehát kettős szerepe lenne az északi Tárkány alapelem *Felső*- előtagjának? Azaz a völgy elején, északi részén levő fel- és al- közeli viszony – belső differenciáció – jelölése mel-

lett szükség volt egy távolabbi viszony — külső differenciáció — jelölésére is? Igen. A nyelvérzék alapján is ragaszkodhatunk ehhez a gondolathoz. Érdeemes még Pesty szövegéből idézni Mezőtárkányhoz: „A község néha, miután az alvidék mintegy elején fekszik, *alsónak* is említettik”. A földrajzi névgyűjtés során jegyeztük le: régebben mondták a falut Alsótárkánynak is, mert van Felsőtárkány is Eger mellett. Mezőtárkány a mai népnyelvben: *Tárkány* : *Tárkán* (PELLE BÉLÁNÉ, Heves megye földrajzi nevei II. A füzesabonyi járás. Bp., 1975. 84). Felsőtárkány pedig: *Tárkány* : *Tárkány* (PELLE BÉLÁNÉ, Heves megye földrajzi nevei I. Az egri járás. Bp., 1970. 106).

Felnémet (1261/71: *Felnempti*). A német tkp. jelentése 'német(ek)é'. Német telepések lakóhelyére utal. A *Fel-* előtag egykori *Ahnémet*-tel való korrelációra mutat (FNESz.). A helytörténet szerint is német anyanyelvű telepecsoport szállta meg a helyet, akik rövidesen elmagyarosodtak. A falu ősi, középkori helye az Eger pataktól nyugatra, a patak völgyében volt, ahol egy kápolna is állt. Ezzel szemben, a kősziklás dombon az egri püspökök nagy templomot emeltettek, és Eger urai meg a várkatonaság házakat, pincéket, préházakat építettek (SOÓS i. m. 202–7). Két helyen volt tehát település, de csak egy név van: *Felnémet*. Pedig az északi szomszédos helyen két településrész volt két névvel: *Feltarkan*, *Oltarkan*, később *Felsőtárkány*, *Alsótárkány*, a déli szomszédja Eger és *Almagyar*. Több egri szakember kapcsolatba hozza a két települést — *Felnémet*, *Almagyar* —, de még nincs rá bizonyíték. A mai népnyelvben: *Fèlnémet*, *fèlnémedi*.

PELLE BÉLÁNÉ

Szóföldrajzi szempontok a történeti és a mai magyar földrajzi nevek vizsgálatában

Mivel a megjelent megyei, járási helynévgyűjtemények névadattára rendelkezésünkre áll, s mert ezek az adattárak sok vonatkozásban a nyelvatlaszok gyűjtésének módszerével készültek (indirekt kérdéssel gyűjtött élőnyelvi adatokat közölnek a lehető legteljesebb kutatópont-hálózattal), a névadattárak mint a névkutatás eszközei közel állnak a nyelvatlaszokhoz, azaz szóföldrajzi vizsgálatra is kiválóan alkalmasak (KÁLMÁN BÉLA, Helynévkutatás és szóföldrajz. NytudÉrt. 58. sz. 344–50).

A helynévkutatás és a szóföldrajz összekapcsolhatóságára többen rámutattak. Legutóbb KÁLMÁN BÉLA és KÁZMÉR MIKLÓS is (KÁLMÁN B. és KÁZMÉR M. i. m., lásd fentebb) hangsúlyozta: a névtani érdekű szóföldrajznak mint kutatási módszernek különleges és kiemelten fontos szerepe van a névtani vizsgálatokban. KÁLMÁN BÉLA idézett tanulmánya jól bizonyítja, hogy a ZMFN. és más források alapján a vízrajzi köznevek (vízfolyások) egykori és mai rendszerét akkor értjük meg igazán, ha az adatokat térképen is ábrázoljuk. Így a vízfolyások területi megoszlásáról nem csupán szemléletes (voltaképpen geográfiai nézőpontú) képet kapunk, hanem a névrendszer egyéb összefüggéseit is tisztázhatjuk.

A magyar névföldrajz tudománytörténeti értékelését KÁZMÉR MIKLÓS írta meg (KÁZMÉR MIKLÓS, A 'falu' ... 12–5). Szerinte a névföldrajz első eredményei részben nyelvtörténeti (nyelvjárástörténeti), részben településtörténeti érdekűek vol-